

Machteld Venken*
Krzysztof M. Zalewski**

POWOJENNE LOSY ŻOŁNIERZY 1. DYWIZJI PANCERNEJ DOWODZONEJ PRZEZ GENERAŁA STANISŁAWA MACZKA W POLSCE WSTĘPNA ANALIZA PORÓWNAWCZA

Abstrakt. Generał Stanisław Maczek jest postacią zakorzenioną w polskiej pamięci zbiorowej, ale stosunkowo mało wiadomo o indywidualnych doświadczeniach wojennych żołnierzy z 1. Dywizji Pancernej. Chociaż dzięki nowym programom badawczym mamy w Polsce coraz więcej relacji świadków historii, którym dane było przeżyć wojnę, to są one w większości poświęcone ludności cywilnej. Głównym celem tego tekstu, relacjonującego wyniki naszego projektu badawczego, jest studium przypadku grupy społecznej, związanej wspólnym doświadczeniem wojennym. Dotyczy on byłych żołnierzy 1. Dywizji Pancernej. Dywizja Pancerna powstała w Wielkiej Brytanii w 1942 r. Od sierpnia 1944 r. do kwietnia 1945 r. walczyła na szlaku bojowym od północnej Francji, poprzez Belgię i Holandię, do niemieckiego miasta Wilhelmshaven. W północnych Niemczech dywizja została zdemobilizowana w 1947 r. Po wojnie kombatanci osiedlili się w różnych państwach (m.in. w Polsce i Belgii) o bardzo odmiennych systemach politycznych. Wywiady biograficzne pokazują jasno, że okres wojny był przełomowym etapem w życiu wszystkich rozmówców. We wstępnej analizie skupiliśmy się na czterech tropach interpretacyjnych, takich jak: czas i przestrzeń, transnarodowość, konflikto-wojenna lojalność i przemiany narracji o pamięci wojny.

Słowa kluczowe: kombatanci, pamięć zbiorowa, wywiady biograficzne, analiza porównawcza.

1. Wstęp

Obecnie żyje już niewielu weteranów 1. Dywizji Pancernej zarówno na emigracji, jak i w Polsce. Sześćdziesiąta piąta rocznica wyzwolenia Europy Zachodniej była chyba ostatnią okazją, by spróbować zobaczyć doświadczenia wojenne ich oczami. Chociaż generał Maczek jest postacią na trwale zakorzenioną w polskiej pamięci zbiorowej, to stosunkowo mało wiadomo o indywidualnych doświadczeniach

* Machteld Venken – Ludwig Boltzmann Institute for European History and Public Spheres, 1090 Wiedeń, ul. Nussdorfer Strasse 64, Austria.

** Krzysztof M. Zalewski – Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 00-337 Warszawa, ul. Bartoszewicza 1b/17.

wojennych żołnierzy z 1. Dywizji Pancерnej, a także o ich zbiorowej trajektorii życia. Mimo zainteresowania wkładem Polaków w zwycięstwo zachodnich aliantów w czasie II wojny światowej oraz roli kombatantów w PRL, studia o polskich kombatantach rzadko uwzględniają źródła wywołane „historią mówioną”.

Głównym celem naszego projektu badawczego jest studium przypadku grupy społecznej, związanej wspólnym doświadczeniem wojennym. Dotyczy on byłych żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej dowodzonej przez generała Stanisława Maczka, którzy po wojnie znaleźli się w dwóch bardzo odmiennych systemach politycznych, wojskowych i społecznych: w rządzonej przez komunistów, podległej Związkowi Sowieckiemu, Polsce i należącej do Paktu Północnoatlantyckiego, współtworzącej Wspólnotę Europejską, Belgii. W ramach projektu porównywano losy ostatnich żyjących, byłych żołnierzy dywizji, ludzi o podobnych doświadczeniach przedokupacyjnych, często także wojennych, walczących w tej samej dywizji, których powojenne losy były jednak zupełnie różne. Takie porównawcze studium pamięci autobiograficznej i społecznej, oparte na konkretnym i metodologicznie spójnym materiale badawczym, ma naszym zdaniem dużą wartość poznawczą. W badaniach zostanie wykorzystana metodologia *oral history*. Podstawą analiz są wywiady biograficzne, w których ważniejsze od pytania o fakty historyczne będzie pytanie o to, w jaki sposób przeszłość pamiętają świadkowie oraz jaki nadają jej sens. Postaramy się ustalić podobieństwa i różnice w trajektoriach życia byłych żołnierzy dywizji po wojnie mieszkających w Belgii i w Polsce oraz w pamięci autobiograficznej, wyrażającej się w sposobach opowiadania o doświadczeniu wojennym. Pokażemy również miejsce „Maczkowców” w głównych narracjach dwóch państw narodowych, przez 40 lat należących do różnych bloków wojskowych i politycznych¹.

Oczywiście, ujęcie tego tematu w mikroskali zakłada, że ukazana zostanie tylko część działań wojennych żołnierzy dywizji i niekoniecznie będzie to obraz reprezentatywny. Jesteśmy jednak przekonani, że to podejście badawcze pozwala na lepsze zrozumienie ludzkich zachowań oraz interakcji między ludźmi. Zamiast skupić się na planach militarnych i strategiach, koncentrujemy się na ludzkich przeżyciach i doświadczeniach wojennych, jak i życiu powojennym.

¹ Projekt naukowy realizowany będzie w latach 2011–2013 w ramach grantu uzyskanego z polskiego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Jego kierownikiem jest dr Machteld Venken (Ludwig Boltzmann Institute for European History, Wiedeń), współpracownikami naukowymi: dr Jarosław Pałka (Dom Spotkań z Historią), dr Krzysztof Marcin Zalewski (Instytut Sławiastyki Polskiej Akademii Nauk), dr Piotr Filipkowski (Instytut Socjologii Polskiej Akademii Nauk) i dr Joanna Wawrzyniak (Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego). Pierwszym etapem projektu było nagranie relacji i transkrypcje wywiadów zrealizowanych w Polsce. Stało się to możliwe także dzięki pomocy Archiwum Historii Mówionej, prowadzonego przez Ośrodek Karta i Dom Spotkań z Historią w Warszawie. W Archiwum wywiady zostały opracowane i zarchiwizowane. Dostępne są one w czytelni multimedialnej AHM, natomiast podstawowe informacje o projekcie, o nagranych osobach oraz fragmenty ich relacji znajdują się na stronie www.audiohistoria.pl.

2. Istniejący stan wiedzy w zakresie tematu badań i potencjał projektu

Ze względu na specyfikę badania, ważnym kontekstem jest stan wiedzy dotyczący czterech grup zagadnień: 1. Polskiej Dywizji Pancерnej (1), jej kombatantach w Belgii (2) i kombatantach II wojny światowej w Polsce (3) oraz autobiograficznej i społecznej pamięci w Polsce (4).

Ad 1. Istnieje bardzo bogata literatura na temat dywizji dowodzonej przez generała Maczka. Wydaje się jednak, że dotyczy ona tylko pewnych aspektów jej funkcjonowania. Przede wszystkim skupia się na działaniach wojennych albo na organizacji i uzbrojeniu dywizji. Aspekt militarny jest eksponowany w dwóch monografiach – Jacka Kutnera i Juliusza S. Tyma (2011) oraz Juliusza S. Tyma (2009). Liczne są studia poświęcone roli żołnierzy w wyzwaniu poszczególnych – także flamandzkich – miast (Verbeke). Istnieją też publikacje, które są najbliższe opisaniu losów członków dywizji: materiały z polsko-belgijskiej konferencji historyków wojskowości (Van Poucke 1990), jak i książka o żołnierzach generała Maczka (Mieczkowski i in. 2003).

Chociaż jest sporo książek wspomnieniowych byłych żołnierzy dywizji, to głównie napisane zostały one przez jej wyższych dowódców, np. generała Maczka (1990), generała Franciszka Skibińskiego (1979) albo pułkownika Stanisława Koszutskiego (1972). Dużo mniej publikacji tego rodzaju wyszło spod pióra żołnierzy niższego szczebla². Przykładem książki opartej na relacjach byłych szeregowych żołnierzy dywizji jest publikacja Jacka Kutnera i Aleksandra Rutkiewicza (2011). W tym wypadku, tak jak w większości takich prac, relacje żołnierzy skupiają się tylko na okresie wojny, brakuje natomiast szerszego kontekstu. Żadna z przywołanych publikacji nie jest oparta na historii mówionej. Wydaje się, że studium bazujące na źródłach wywołanych mogłoby wypełnić tę lukę³.

Ad 2. Praca doktorska Machteld Venken była pierwszą, która opisała proces osiedlania się „Maczkowców” w Belgii. Jej tematem były procesy nadawania znaczenia doświadczeniom wojennym przez migrantów przybyłych do Belgii w wyniku II wojny światowej. Z jednej strony byli to kombatanci wojenni z Polski, z drugiej zaś *Ostarbeiterinnen* – „pracownice ze Wschodu” w Trzeciej

² Przykładem takich książek są m.in. publikacje dwóch żołnierzy dywizji, których relacje nagrane zostały przez Archiwum Historii Mówionej i znalazły się w niniejszej publikacji: Kazimierza Psutego (2007) i Zbigniewa Mieczkowskiego (2001).

³ W pewnym stopniu założenia podobne do przyjętych przez autorów niniejszej publikacji ma spełniać książka Jacka Kutnera i Aleksandra Rutkiewicza (2011). Znajdujące się w niej relacje dotyczą jednak tylko jednej grupy żołnierzy, którzy służyli w dywizji, i skupiają się na doświadczeniach wojennych. Ponadto należy pamiętać o publikacji Janusza Zuziaka (2000). W tej ciekawej książce znajduje się zapis siedmiu relacji z byłymi żołnierzami dywizji, którzy po wojnie zamieszkali w Bredzie i okolicach. Relacje koncentrują się na wydarzeniach wojennych oraz życiu polskich żołnierzy po wojnie na emigracji.

Rzeszy, pochodzące ze Związku Sowieckiego, czyli subkategoria wśród osób określanych obecnie jako „pracownicy przymusowi”. W pracy doktorskiej badaniom poddano proces ich integracji bądź wykluczenia z pola kulturowego, które możemy nazwać „pamięcią wojny”. W jej ramach nagrano 12 relacji byłych żołnierzy 1. Dywizji Pancerniej spośród 20 żyjących w tym czasie w Belgii (Venken 2011).

Ad 3. Ostatnia praca Joanny Wawrzyniak (2009) jest dobrym wprowadzeniem do literatury na temat kombatantów w Polsce. Autorka przeprowadza użyteczne rozróżnienie takich pojęć, jak mit, pamięć i kombatanci, oraz opisuje proces instytucjonalizacji ruchu kombatanckiego do lat 60. ubiegłego stulecia, miejsce zajmowane przez kombatantów w micie zwycięstwa nad faszyzmem, ich rolę w micie jedności ruchu oporu i odnosi się do mitu społeczeństwa polskiego jako niewinnych ofiar. Okres późniejszy jest słabiej zbadany, a jedynie praca Marcina Zaremby (2005) rzuca interesujące światło na rolę kombatantów w legitymizacji władzy w latach 70. i 80.

Ad 4. Stan wiedzy socjologicznej na temat pamięci społecznej Polaków (w tym pamięci wojny) jest dobry, przede wszystkim dzięki systematycznym badaniom socjologicznym (w znacznej mierze o charakterze ilościowym) rozpoczętym przez Ninę Assorodboraj, kontynuowanym następnie przez Barbarę Szacką, obecnie zaś przez Andrzeja Szpocińskiego, Piotra Kwiatkowskiego i innych badaczy. Program badawczy rozpoczęty jeszcze w PRL był wówczas unikalny na skalę światową, wyprzedzając zainteresowania naukowców poza granicami Polski. Ten stan wiedzy został w ostatnich latach uzupełniony pracami badaczy stosujących inny paradygmat – mamy tu przede wszystkim na myśli ujęcie pamięci w perspektywie biograficznej, konsekwentnie stosowane m.in. przez Barbarę Engelking, Małgorzatę Melchior, Kają Kaźmierską, Alicję Rokuszewską-Pawelek czy Piotra Filipkowskiego.

Studia dotyczące autobiograficznej i społecznej pamięci II wojny światowej coraz częściej uwzględniają znaczenie jednostek i ich indywidualnych doświadczeń wojennych. Pewnego rodzaju paradoksem jest, że chociaż dzięki nowym programom badawczym mamy w Polsce coraz więcej relacji świadków historii, którym dane było przeżyć wojnę, to są one w większości poświęcone ludności cywilnej, pracownikom przymusowym i przymusowym migrantom („przesiedleńcom”, „wypędzonym”). Ten nurt ominął na razie żołnierzy, którzy uchodzą za najlepiej poznaną grupę. Ważnym wyjątkiem są relacje zbierane przez Muzeum Powstania Warszawskiego z byłymi żołnierzami zbrojnego podziemia i wszystkimi innymi osobami tworzącymi Polskie Państwo Podziemne. Mimo ważnego miejsca zajmowanego przez Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie w pamięci zbiorowej Polaków, w żadnym polskim archiwum nie ma relacji żołnierzy dywizji dowodzonej przez generała Maczka. Nagrania zebrane w ramach naszego projektu tworzą pierwszy tego rodzaju zbiór. Doceniając olbrzymie znaczenie wzmiankowanych studiów, uważamy, że projekt może wnieść spory wkład

do rozwoju pamięci społecznej i autobiograficznej. Doprowadzi do umiędzynarodowienia badań poprzez zastosowanie elementów analizy porównawczej nowego zbioru, podobnie jak miało to miejsce w pracach International Slave and Forced Labourers Documentation Project oraz Mauthausen Survivors Research Project.

3. Praca nad projektem

Po raz pierwszy spotkaliśmy się z byłymi żołnierzami dywizji podczas uroczystości zorganizowanej 6 września 2009 r. przez Ambasadę Belgijską z okazji 65. rocznicy wyzwolenia Belgii. Na spotkaniu było ok. 20 byłych żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej. Kontaktowaliśmy się także ze stowarzyszeniami „Maczkowców” znajdującymi się w całej Polsce. Rozmawialiśmy również z oficerami 11. Dywizji Kawalerii Pancерnej, która oficjalnie przejęła tradycje wojskowe dywizji dowodzonej przez generała Maczka. W rezultacie udało się nagrać w Polsce 29 relacji z weteranami 1. Dywizji Pancерnej oraz dotrzeć do 4 weteranów mieszkających w Londynie⁴.

Wywiady były realizowane od 2009 r. do 2011 r. W każdym przypadku zbieraliśmy i skanowaliśmy zdjęcia i dokumenty archiwalne. W archiwum znajduje się kilkaset często unikalnych, pochodzących z rodzinnych zbiorów, nigdzie wcześniej niepublikowanych fotografii i dokumentów, obrazujących zarówno indywidualne losy rozmówców, jak i dotyczących historii 1. Dywizji Pancерnej. Nagrywaliśmy relacje biograficzne, które składały się z części narracyjnej, podczas której pozwalaliśmy wypowiedzieć się świadkom bez zbędnych ograniczeń, oraz części pytań. Wydaje się, że taka metoda najpełniej pozwala poznać losy naszych rozmówców, umożliwia im swoimi słowami opowiedzieć o wydarzeniach, w których brali udział, nadać im „indywidualny” sens, pokazać, co jest dla nich najważniejszym, podstawowym doświadczeniem, a co znajduje się w tle. Dopiero w drugiej części, po zakończeniu swobodnej narracji świadka, zadawaliśmy pytania mające na celu rozszerzenie pewnych wątków, dzięki którym w relacji mogły się pojawić zagadnienia niewspominane z jakichś powodów przez naszego rozmówcę podczas części pierwszej. Średnia relacja to ok. 5 godzin, razem zgromadziliśmy ponad 170 godzin nagrań. Transkrybowano je, starając się zachować specyficzny język rozmówcy, usuwając jednak wszystkie „brudy” i pomyłki językowe. W ten sposób powstał ogromny materiał tekstowy, liczący ponad 4 miliony znaków.

⁴ W zbiorze znajdują się także trzy kolejne relacje z weteranami 1. Dywizji Pancерnej przeprowadzone na przełomie lat 70. i 80. przez Krzysztofa Jana Drozdowskiego, który pracował nad książką o polskiej arystokracji i wyższych oficerach, a w 2009 r. przekazał swoje nagrania do AHM.

4. Dywizja Pancerna

1. Dywizja Pancerna powstała w Wielkiej Brytanii w 1942 r. Jej poprzedniczką była 10. Brygada Kawalerii, walcząca w Polsce w czasie kampanii 1939 r. Wielu żołnierzy, którzy ewakuowali się z Polski przez Węgry lub Rumunię do Francji, brało także udział w walkach nowo utworzonej 10. Brygady Kawalerii Pancernej w czasie kampanii francuskiej 1940 r. Po upadku Francji rząd wraz z ponad 20 tysiącami polskich żołnierzy ewakuował się do Wielkiej Brytanii, gdzie odtwarzano Polskie Siły Zbrojne. W 1942 r. dzięki porozumieniu z rządem Wielkiej Brytanii zdecydowano się zorganizować 1. Dywizję Pancerną, nowoczesny związek taktyczny, o dosyć dużej sile bojowej. Była to pierwsza w historii polskiego wojska formacja o takim charakterze. Dla porównania w 1939 r. w składzie 10. Brygady Kawalerii służyło ok. 5500 żołnierzy, brygada posiadała ok. 40 lekkich czołgów (Majka 2008), w 1944 r. etat dywizji pancernej przewidywał ponad 17 tysięcy żołnierzy, ale także ok. 350 czołgów średnich.

Od sierpnia 1944 r. do kwietnia 1945 r. polska 1. Dywizja Pancerna, po wylądowaniu w Normandii, walczyła pod dowództwem generała Maczka na szlaku bojowym od północnej Francji, poprzez Flandrię i Holandię, oswabdzając tam liczne miasta i gminy. Walczyła o wolność Europy, wchodząc w skład kanadyjskiego korpusu razem z innymi aliantami. Szlak bojowy dywizja zakończyła 8 maja 1945 r. w niemieckim mieście Wilhelmshaven. W północnych Niemczech dywizja została przez następne dwa lata, pełniąc zadania okupacyjne. W 1947 r. rozwiązano Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, tym samym także 1. Dywizję Pancerną. Brytyjczycy namawiali polskich żołnierzy do powrotu do kraju rządzonego przez komunistów zależnych od Związku Sowieckiego, jednak w pierwszych latach po wojnie tylko niewielki procent żołnierzy zdecydował się na taki krok, większość pozostała na emigracji. Strach przed przyjazdem do Polski rządzonej przez reżim komunistyczny był uzasadniony. Dla przykładu generał Franciszek Skibiński, jeden z najbliższych współpracowników generała Maczka, który zdecydował się wstąpić do ludowego Wojska Polskiego, został w 1951 r. aresztowany i poddany bardzo brutalnemu śledztwu w komunistycznym więzieniu. Na wolność wyszedł dopiero po 5 latach, podczas tzw. odwilży październikowej. Z kolei generała Maczka, który pozostał po wojnie na emigracji, komuniści pozbawili polskiego obywatelstwa.

5. Tropy interpretacyjne

Wśród szczegółowych problemów badawczych, rozważanych w ramach projektu naukowego, znalazły się cztery podstawowe kwestie: czas i przestrzeń, transnarodowość, konfliktowe lojalności i przemiany narracji o pamięci wojny.

5.1. Czas i przestrzeń⁵

Ten mikrohistoryczny projekt stanowi przykład na to, w jak szczególny sposób historia XX w. odcisnęła się na życiu generacji przedwojennych obywateli polskich. Analiza porównawcza może ułatwić zrozumienie, jakie miejsca zajmują omawiane tutaj narracje żołnierzy w krajobrazach pamięci Polski i Belgii oraz jaka jest ich rola. Aby taka analiza miała sens, należy głęboko zastanowić się nad kryteriami doboru oraz interpretacją znaczenia wydarzeń z przeszłości, jak również charakterystycznych wątków narracyjnych pojawiających się w wywiadach.

Moment historyczny, w którym wywiady zostały przeprowadzone w Belgii, wywarł wpływ na narracje biograficzne naszych rozmówców i spowodował, że pewne aspekty odeszły w cień, a inne zostały mocniej zaakcentowane. W okresie zimnej wojny byli żołnierze 1. Dywizji Pancерnej zostali włączeni do belgijskich krajobrazów pamięci społecznej opartych na ich politycznych (antykomunistycznych) narracjach dotyczących pamięci o wojnie. Później jednak narracja polityczna uległa pewnej modyfikacji. Gdy w 2005 r. największa organizacja zrzeszająca weteranów 1. Dywizji Pancерnej mieszkających w Belgii zgłosiła akces do belgijskiej organizacji patriotycznej, aby zagwarantować w ten sposób, że jej tradycja przetrwa, na nowo odżyły spory o historię 1. Dywizji Pancерnej i kwestię współpracy części żołnierzy z Niemcami. W przeddzień zaplanowanego połączenia tych dwóch organizacji belgijska organizacja patriotyczna zażądała wyjaśnienia, na jakiej zasadzie przebiegała rekrutacja żołnierzy do 1. Dywizji Pancерnej. Okazało się bowiem, że wśród weteranów tej dywizji byli ludzie, którzy wcześniej pod przymusem lub z własnej woli służyli w Wehrmachcie, a potem z niego zdezerterowali i przeszli na stronę aliantów. W konsekwencji niektórzy kombatanci dywizji stracili sympatię swoich belgijskich kolegów.

W świetle tego wydarzenia wydaje się zrozumiałe, dlaczego w osobistych wywiadach niektórzy weterani w ogóle nie chcieli poruszać tego wątku. Kiedy zapytano jednego z rozmówców, który trafił do 1. Dywizji Pancерnej jako dezerterski z Wehrmachtu, jak przedostał się z Polski do Belgii, odpowiedział:

Mówiąc szczerze, musiałbym napisać o tym całą książkę i teraz już nie chcę. Są dni, kiedy pamiętam wszystko, ale są też dni, gdy nie pamiętam. Było kilka takich miesięcy w czasie wojny, że teraz w ogóle nie pamiętam, co wtedy robiłem. (...) Mówiąc szczerze, spisałem to wszystko dla moich dzieci i one to wszystko dostaną, gdy umrę⁶.

⁵ Autorów zainspirowały prace takich autorów, jak: Kaźmierska (1999); Czyżewski i in. (red.) (1996).

⁶ Wywiad z Rafałem z 6 grudnia 2005 r. Wszyscy narratorzy, którzy brali udział w wywiadach w Belgii, w celu ochrony prywatności dostali fikcyjne imiona. Zapis wywiadu znajduje się w belgijskim Center for Historical Research and Documentation on War and Contemporary Society, CEGES-SOMA.

Doświadczenia wojenne narratora musiały pozostać tajemnicą zamkniętą w teczce, którą będą mogły otworzyć jego dzieci dopiero po śmierci ojca⁷. W wywiadach z weteranami żyjącymi w Belgii znajdujemy niewiele informacji o służbie tych ludzi w Wehrmachcie lub nie znajdujemy ich wcale.

Ci z naszych rozmówców, którzy żyją w Polsce, przykładają wielką wagę do uroczystości organizowanych od ok. 10 lat w ambasadach Belgii i Holandii w Warszawie i mających na celu oddanie im hołdu jako tym żołnierzom, którzy brali udział w wyzwoleniu zachodniej Europy. Opowieści o tych uroczystościach są dla nich równie ważne, jak wcześniejsze wspomnienia.

Działo się tak choćby ze sprawą członkostwa weteranów 1. Dywizji Pancerniej w założonym w czasach PRL i kontrolowanym przez władze stowarzyszeniu kombatanckim – Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD). Kiedy zadawaliśmy takie pytania, to nasi rozmówcy nie mieli problemów z mówieniem o tym doświadczeniu, ale spontanicznie, sami o tym nie wzmiankowali, prawdopodobnie dlatego, że dzisiaj uważają to za mniej ważny fakt z ich życia.

Wywiady przeprowadzone w Polsce i w Belgii są poza tym inaczej osadzone w czasie i przestrzeni. Zebranie tych relacji wymagało przebycia trasy, jaką pokonywali żołnierze 1. Dywizji Pancerniej w latach 1944–1945, gdy uczestniczyli w wyzwoleniu zachodniej Europy. Godnym uwagi jest fakt, że tak wielu kombatanatów od przeszło 60 lat wciąż mieszka w miejscach, które sami wyzwolali. W ciągu ostatniego półwiecza w krajobrazie tych miast pojawiły się pomniki i tablice upamiętniające wyzwolenie. Zarówno te obiekty, jak i cmentarze stają się centralnym miejscem corocznych lokalnych obchodów rocznicy wyzwolenia.

Na przykład w miejscowości Sint-Niklaas przed magistratem jest głaz z pamiątkową tablicą, a także pomnik. Rafał, tak jak i inni kombataneci 1. Dywizji Pancerniej, otrzymał w 1946 r. honorowe obywatelstwo Sint-Niklaas. W swojej relacji odwoływał się do niektórych z tych ważnych elementów, aby nawiązać dialog z pamięcią belgijskiego społeczeństwa. Oto fragment jego relacji:

Jestem z belgijskimi organizacjami i tak dalej i tak dalej. I kiedy jestem na zebraniu mogę powiedzieć, że nasz oddział wyzwolił Sint-Niklaas. 1. Oddział Pancerny 1. Dywizji Pancerniej. A 6 marca 1946 roku, dostajemy tu w ratuszu flagę, ciągle ją tu mam, mam wszystkie dowody. I wtedy nasz oddział otrzymał honorowe obywatelstwo Sint-Niklaas⁸.

Decyzję o powrocie do Polski po demobilizacji wielu z naszych rozmówcy określało jako jedną z najtrudniejszych, z jakimi przyszło im się zmierzyć w życiu. W literaturze przedmiotu zwraca się szczególną uwagę na aspekt rodzinny związany z decyzją o powrocie do Polski – wracali ci, którzy mieli rodziny w kraju, na Zachodzie pozostawali zaś ci żołnierze, którzy poznali tam kobiety – swoje

⁷ Rafał zmarł w 17 kwietnia 2007 r.

⁸ Listę istniejących pomników i innych miejsc upamiętniających działania 1. Dywizji Pancerniej można znaleźć w: Mieczkowski (red.) (1989).

przyszłe żony (zob. Venken 2011: 43, 46–47). Tymczasem wydaje się, że często aspekt geograficzny miał większy wpływ na decyzję o pozostaniu na emigracji lub powrocie do Polski. Pozostawali na uchodźstwie głównie żołnierze, których domy znalazły się w granicach Związku Sowieckiego, żołnierze z Armii Andersa, powracali zaś żołnierze służący wcześniej w Wehrmachcie, a także ci, którzy wstąpili do dywizji tuż przed końcem wojny, lub po wojnie, i ich staż w dywizji był stosunkowo krótki.

Żołnierze z przedwojennych polskich województw wschodnich nie mieli dokąd wrócić, podczas gdy ci, których wcielono do Wehrmachtu, mogli wrócić tam, gdzie ich życie zostało zakłócone w 1939 r. Te różnice miały wpływ na to, jak doświadczenia wojenne żołnierze 1. Dywizji Pancерnej były pamiętane w powojennej Polsce. Socjolog Lech Nijakowski (2010: 236) stwierdził niedawno, że w Polsce, na poziomie regionalnym, istnieje wspólnota pamięci „dziadków z Wehrmachtu”. W większości regionów Polski żołnierze Wehrmachtu są jednoznacznie kojarzeni z niemieckimi okupantami, ale na terenach, które w 1939 r. zostały przyłączone do III Rzeszy, wiedza o tym, że przypadki przymusowego wcielania Polaków do Wehrmachtu byłyby częste, jest dość powszechna i dlatego panuje tam większa tolerancja. Tym można tłumaczyć fakt, że weterani 1. Dywizji Pancерnej pochodzący z tych właśnie terenów mają większą łatwość mówienia o swojej wojennej przeszłości i mają odwagę wspominać także o epizodzie służby w Wehrmachcie.

Oprócz różnych usytuowań w czasie i przestrzeni narracje kombatantów żyjących w Polsce i tych mieszkających w Belgii mają różne punkty kluczowe w narracji. Rafał przykładowo nie mówi w ogóle o swojej służbie w Wehrmachcie, ale wiemy, że brał udział w wyzwoleniu Sint-Niklaas. Na tym doświadczeniu zbudował on swoją powojenną kombatantką tożsamość. Inni kombatanci żyjący w Belgii są skłonni opowiadać o swoich przeżyciach wojennych, ale robią to w taki sposób, że wyzwolenie Belgii staje się punktem kulminacyjnym narracji. Kiedy rozmawiają z ludźmi nieznanymi dobrze historii 1. Dywizji Pancерnej, wyjaśniają nawet okoliczności wyzwolenia⁹. Pomimo iż trwało ono tylko 16 dni i francuski etap wojennego szlaku tych żołnierzy był o wiele trudniejszy, to właśnie wyzwolenie Belgii odgrywa w ich opowieściach rolę kluczowego elementu, wokół którego konstruowali swą tożsamość kombatanci szukający dla siebie miejsca w społeczeństwie belgijskim.

W narracjach kombatantów, którzy powrócili po wojnie do Polski, te 16 dni odgrywa z reguły o wiele mniejszą rolę. Dla wielu z nich wojna rozpoczęła się w 1939 r., a wyzwolenie kolejnych miast Francji, Belgii i Holandii było tylko jednym z jej epizodów, i to z reguły nie najistotniejszym. Obecnie na sposób

⁹ Notatki z obserwacji uczestniczącej, która prowadziła Machteld Venken podczas uroczystości na polskim cmentarzu wojskowym w Lommel (Belgia) w listopadzie 2006 r. Więcej o polskim cmentarzu wojskowym w Lommel zob. Venken (2007: 41–62).

konstruowania tych narracji mają wpływ doświadczenia związane z uroczystościami organizowanymi w ambasadach Holandii i Belgii, zwłaszcza gdy rozmówcą jest obcokrajowiec – opowieść o wyzwoleniu automatycznie zyskuje wtedy na znaczeniu. Zaobserwowaliśmy to na jednym z takich spotkań, gdy weterani rozmawiali z nami – Belgijką i dwoma Polakami. Jak tylko Machteld Venken przedstawiła się grupie weteranów, natychmiast zaczęli oni wymieniać belgijskie miasta, w których wyzwalanii brali udział, mówili także o swoich kontaktach z belgijskimi cywilami. Kiedy natomiast z tymi samymi weteranami rozmawiali Jarosław Pałka i Krzysztof Marcin Zalewski, opowieści były już inne – zawierały więcej wątków i koncentrowały się na motywie wyzwolenia. Ponieważ wywiady były przeprowadzane przez Polaków, postrzeganych przez weteranów jako osoby posiadające lepszą wiedzę o realiach II wojny światowej w Polsce, toteż uzyskane relacje są bardzo różnorodne.

5.2. Transnarodowość

Drugą ciekawą perspektywą analityczną jest spojrzenie na doświadczenia żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej walczących w czasie II wojny światowej na Zachodzie jako na doświadczenia transnarodowe. Po pierwsze – w czasie wojny stacjonowali w Wielkiej Brytanii, potem ich szlak bojowy prowadził przez Francję, Belgię, Holandię i Niemcy. Podczas całej swojej służby w 1. Dywizji Pancерnej mieli w tych krajach kontakty z ludnością cywilną, co teraz eksponują w swoich wspomnieniach. Oglądali oni świat z „perspektywy” dywizji. Żołnierze, którzy stacjonowali w Wielkiej Brytanii, poznali język angielski. Po wojnie kombatanci mieszkający w PRL utrzymywali kontakt, wymieniali korespondencję z „Maczkowcami” mieszkającymi na Zachodzie. Zdarzało się, że utrzymywali także znajomości z ludnością cywilną poznaną w czasie wojny. Te kontakty międzynarodowe widać w niektórych karierach zawodowych. Na przykład jeden z weteranów dywizji został pracownikiem ambasady kanadyjskiej, ponieważ znał język angielski. Z analizy wywiadów wynika, że dla kombatantów ważny był i jest serdeczny stosunek okazywany im przez mieszkańców Belgii i Holandii, wyrażana im wdzięczność za wyzwolenie.

Wojna doprowadziła zatem do socjalizacji młodych żołnierzy w kontekście międzynarodowym i uczyniła z nich ludzi o doświadczeniach „transnarodowych”. Całe pokolenie młodych szeregowców weszło w dorosłość, pełniąc służbę w wojsku, a doświadczenia zdeterminowały także ich powojenne życie. Patrząc z tej perspektywy, można uznać biografie kombatantów za część historii wielu różnych krajów – Związku Sowieckiego, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Polski, Holandii, Belgii, jak również Stanów Zjednoczonych i Kanady. Służbę w 1. Dywizji

Pancernej oraz pamięć o niej można interpretować jako zbiorowe transnarodowe doświadczenie wojenne i powojenne. W epilogu opracowania prezentujemy przykłady aktualnie stosowanych transnarodowych praktyk upamiętniania kombatantów tej dywizji w Polsce.

5.3. Konfliktowe lojalności

Analiza narracyjna może zostać przeprowadzona i skoncentrowana wokół koncepcji lojalności. Od razu widać, że świadectwa stanowią wyraźne potwierdzenie wojennej lojalności żołnierzy. Wszyscy wydają się szczęśliwi z tego powodu, że pełnili służbę w 1. Dywizji Pancерnej, i ten fragment biografii stanowi dziś dla nich podstawę konstruowania własnej tożsamości. Jednakże, przy głębszej analizie opowieści o kontaktach, jakie narratorzy mieli z ludźmi po obu stronach frontu, obraz staje się o wiele bardziej skomplikowany.

Pod tym względem narracyjna analiza ich praktyk w okresie pełnienia służby w Wehrmachcie może stanowić interesujący dodatek lub, do pewnego stopnia, reinterpretację wyników niedawnych badań Sönke Neitzel i Harald Wezera (2012). Autorzy ci doszli do wniosku, że żołnierze Wehrmachtu wykonywali swoje obowiązki nie dlatego, że ich umysły były przesiąknięte nazistowską ideologią, lecz dlatego, że chcieli dostosować się do oczekiwań ludzi, z którymi się identyfikowali. W tym sensie lojalność materializowała się częściej na poziomie małych społeczności niż na poziomie narodu. Czy jednak te obserwacje można odnieść także do żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej, którzy służyli wcześniej w Wehrmachcie? Jak wspominają odwoływanie się do swojej grupy w Wehrmachcie w różnych sytuacjach wojennych? Z tego punktu widzenia ważne wydają się też opisy dotyczące traktowania jeńców przez żołnierzy dywizji. Część z przedstawionych przez naszych narratorów sytuacji można interpretować jako swoistą próbę lojalności w ekstremalnych warunkach frontowych.

Wywiady z żołnierzami 1. Dywizji Pancерnej, którzy służyli wcześniej w Wehrmachcie, dostarczają także wiedzy o tym, jak świadomość tego, że inni żołnierze tej dywizji mogą wiedzieć o tamtym epizodzie, wpływała na ich ogólną postawę. Czasami ich lojalność poddawana była próbie, czasami to oni sami chcieli udowodnić, że są godni zaufania.

Szczególnie interesujące wydaje się również to, jak postrzegali oni żołnierzy Wehrmachtu, gdy walczyli przeciwko nim jako członkowie 1. Dywizji Pancерnej. Dla niektórych z naszych rozmówców był to bardzo poważny problem, gdyż wiedzieli, że w szeregach tamtej armii wciąż znajdowali się ich znajomi lub krewni. Taka analiza mikrohistoryczna pokazuje, jak skomplikowaną materią jest dla niektórych kombatantów 1. Dywizji Pancерnej określenie, kto był ich wrogiem, a kto przyjacielem. Zyskujemy w ten sposób inny obraz wojennej

rzeczywistości niż ten, jaki dominuje zwykle w narracjach o wojnie, oparty na powierzchownym, dychotomicznym podziale na wojennych zbrodniarzy i ich ofiary.

6. Żołnierze 1. Dywizji Pancерnej, którzy osiedlili się w Polsce: przemiany narracji o pamięci wojny

Kolejnym proponowanym podejściem badawczym jest zestawienie źródeł zebranych w ramach prac nad tym projektem z innymi źródłami historycznymi (*cross-check analysis*). Dzięki tej metodzie można zobaczyć, w jak różny sposób doświadczenia wojenne żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej były włączone do dominujących narracji o pamięci wojnie, ewentualnie przeciwnie – wyłączone z tych narracji. Takie studium wpisywałoby się dobrze w aktualne trendy badawcze, jak badania nad problemami związanymi z integrowaniem się imigrantów, ewolucją obrazu Wehrmachtu w społeczeństwie niemieckim i austriackim, a także nieco starsze, ale wciąż bardzo wartościowe pod względem poznawczym, opisy powstawania w Australii legendy o „duchu alzackim” (*Anzac spirit, Anzac legend*) oraz wpływie takich legend na życie byłych żołnierzy (Heer i in. red. 2008; Thomson 1994; Venken 2011).

7. Konkluzje

W 1947 r. brukselskie wydawnictwo „La Colonne” opublikowało książkę pt. *1. Dywizja Pancerna w walce* zawierającą wspomnienia żołnierzy tej jednostki bojowej. Po zakończeniu szlaku bojowego 1. Dywizja Pancerna stacjonowała na terytorium Niemiec, pełniąc zadania okupacyjne. W tamtym okresie oficerowie dywizji opracowali raport dotyczący różnych aspektów kampanii z lat 1944–1945, zawierający szczegółowe opisy wszystkich operacji militarnych, które się na nią składały. Powstała z tego obszerna, ponad 400-stronnicowa książka. Znajdziemy w niej szczegółowy przegląd planów militarnych, wykaz pozycji strategicznych, opisy codziennych lub nawet jeszcze częstszych zmian sytuacji na froncie oraz przegląd struktury dywizji. Zatem wszystko, co z wojskowego punktu widzenia jest ważne (Majewski i in. red. 1947).

Książce przyświecał czytelny cel: dokumentacji wkładu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w zwycięstwo aliantów, co miało być argumentem na rzecz konieczności większego zaangażowania aliantów zachodnich w Polskę, w której postępowało właśnie brutalne przejmowanie władzy przez partię komunistyczną, połączone z rozprawą z antykomunistycznym podziemiem i opozycją polityczną.

W 1947 r. znikoma część żołnierzy dywizji – jeśli w ogóle były takie przypadki – popierała zaprowadzenie w Polsce nowych porządków.

Po przeszło 60 latach prezentujemy nasz projekt, który opowiadając podobną historię, fundamentalnie się od niej różni. Staraliśmy się dotrzeć do ostatnich żyjących weteranów dywizji w Belgii i w Polsce, jej najmłodszych żołnierzy, którzy w czasie II wojny światowej najczęściej byli szeregowcami.

Wywiady biograficzne, które przeprowadziliśmy, pokazują, że okres wojny – choć trwała ona przecież tylko kilka lat – był przełomowym etapem w życiu wszystkich naszych rozmówców. Z tego względu doświadczenia wojenne żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej prezentujemy tu w szerszym kontekście i pokazujemy, jakie znaczenie nadawali tym przeżyciom po wojnie w Belgii i w Polsce, w dwóch państwach narodowych, przez 40 lat należących do różnych bloków wojskowych i organizacji międzynarodowych. Skupiliśmy się na czterech tropach interpretacyjnych: czasie i przestrzeni, transnarodowości, konfliktowych lojalnościach i przemianach narracji o pamięci wojny.

Bibliografia

- Assorodobraj N. (1966), *Początki klasy robotniczej: problem rąk roboczych w przemyśle polskim epoki stanisławowskiej*, Warszawa: PWN.
- Czyżewski M., Piotrowski A., Rokuszewska-Pawełek A. (red.) (1996), *Biografia a tożsamość narodowa*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Engelking B. (1994), *Zgląda i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Filipkowski P. (2010), *Historia mówiona i wojna: doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Heer H., Pollak A., Wodak R. (red.) (2008), *The Discursive Construction of History: Remembering the Wehrmacht's War of Annihilation*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Każmierska K. (1999), *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Koszutski S. (1972), *Wspomnienia z różnych pobożowisk*, Londyn: Wydawnictwo Przeglądu Kawalerii i Broni Pancерnej.
- Kutzner J., Rutkiewicz A. (2011), *Polacy z Wehrmachtu w Polskiej 1. Dywizji Pancерnej Gen. Maczka*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”.
- Kutzner J., Tym J.S. (2011), *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”.
- Kwiatkowski P.T. (2008), *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Maczek S. (1990), *Od podwoły do czołga*, Lublin–Londyn: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Majewski T. i in. (red.) (1947), *1. Dywizja Pancerna w walce*, Bruksela: La Colonne, reprint 2002.
- Majka J. (2008), *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Warszawa: Wydawnictwo Libra.
- Melchior M. (1990), *Spoleczna tożsamość jednostki: w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

- Mieczkowski Z., Wyganowski S., Zakowski W. (2003), *Żołnierze Generała Maczka Fundacja Upamiętnienia Pierwszej Polskiej Dywizji Pancерnej Generała Stanisława Maczka*, Warszawa–Londyn: Fundacja Upamiętnienia Pierwszej Polskiej Dywizji Pancерnej Generała Stanisława Maczka.
- Mieczkowski Z. (red.) (1989), *Pomniki Pierwszej Dywizji Pancерnej. Monuments of the Polish Armoured Division*, London: Fundacja Veritas.
- Mieczkowski Z. (2001), *Horyzonty wspomnień*, Warszawa: nakł. aut.
- Neitzel S., Welzer H. (2012), *Soldaten. On Fighting, Killing and Dying*, London: Simon and Schester.
- Nijakowski L.M. (2010), *Regionalne zróżnicowanie pamięci o II wojnie światowej*, [w:] Kwiatkowski P.T., Nijakowski L.M., Szacka B. i in., *Między codziennością a wielką historią*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 200–237.
- Psuty K. (2007), *Moje wojenne wspomnienia*, Brodnica: nakł. aut.
- Skibiński F. (1979), *Axel*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szacka B., Sawisz A. (1990), *Czas przeszły i pamięć społeczna: przemiany świadomości historycznej inteligencji polskiej 1965–1988*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szpociński A. (red.) (2005), *Wobec przeszłości: pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*, Warszawa: Instytut im. Adama Mickiewicza.
- Thomson A. (1994), *Anzac Memories. Living with the Legend. Melbourne*, Oxford: Oxford University Press.
- Tym J.S. (2009), *I. Dywizja Pancerna. Organizacja i wyszkolenie*, Piekary Śląskie: Wydawnictwo ZP.
- Van Poucke G. (1990), *La première division blindée polonaise en Belgique, septembre 1944, Union des fraternelles de l'Armée secrète*, Brussels: Pygmalion.
- Venken M. (2007), *Konstrukcja i recepcja pamięci zbiorowej wśród polskich dywizjonistów w Belgii. Zimna wojna w praktyce*, „Przegląd Polonijny”, s. 41–62.
- Venken M. (2011), *Straddling the Iron Curtain? Immigrants, Immigrant Organisations, War Memories*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Verbeke R. (1984), *De Eerste Poolse Pantserdivisie en de bevrijding van Vlaanderen in september 1944*, Poperinge: LOUR.
- Wawrzyniak J. (2009), *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Zaremba M. (2005), *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Zuziak J. (2000), *I. Dywizja Pancerna generała Stanisława Maczka we wspomnieniach*, cz. 1–2, Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.

Machteld Venken, Krzysztof M. Zalewski

**POSTWAR EXPERIENCES OF SOLDIERS
OF THE FIRST POLISH ARMOURED DIVISION IN POLAND
AND IN BELGIUM. A PRELIMINARY COMPARATIVE ANALYSIS**

Summary. Although the fact that General Stanisław Maczek is a character rooted in Polish collective memory, we know little about the individual war experiences of soldiers of the First Polish Armoured Division. Thanks to new research programs in Poland we have access to a growing

number of interviews conducted with people who survived World War II, but did so as civilians. The goal of our research project is to study a social group with common war experiences: former soldiers of the First Polish Armoured Division. The First Polish Armoured Division arose in Great-Britain in 1942. From August 1944 until April 1945, it fought on battlefields in northern France, Belgium, the Netherlands and the German city Willemshaven. It stayed in northern Germany until the demobilisation of 1947. After the war, former soldiers settled in various countries, among others in Poland and in Belgium, countries with very different political systems. Biographical interviews show clearly that the war was a breakthrough in the lives of all narrators. In this preliminary analysis, we concentrate on four interpretative tropes: time and space, transnationality, loyalty conflicts and narrative changes on war memory.

Key words: ex-combatants, collective memory, biographical interviews, comparative analysis.